

PENDNÂMELER VE TÜRK EDEBİYATINDA BENZER NİTELİKLİ ÖĞÜT KİTAPLARI

Rıdvan CANIM*

Klâsik edebiyatımızda asırlar boyunca kaleme alınan eserler arasında pendnâmeler ve benzer nitelikli öğüt kitaplarının ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bu tür eserlerin hemen hepsinin netice itibarıyla etkilendiği veya model olarak benimsediği eser, Feridüddin Attar'ın Pendnâme'sidir. Pendnâme kelimesi Fars kökenli olup, «öğüt kitabı, nasihat kitabı» anlamlarına gelir.

İfade formu olarak mesnevî nazım şeklini kullanan pendnâmeler veya bu isim altında görülmesi bile pendnâme niteliğindeki bu eserlerin en önemli vasıfları dînî, tasavvufî ve ahlâkî-didaktik karakter arzetmesidir. Klişe bir yapının görüldüğü mesnevîlerle genellikle başta tevhid, sonra münâcât ve nât ile zamanın pâdişahına övgü bulunur. Bunun yanında öğretici eserlerde küçük bir başlangıçtan sonra konuya girildiği de olur. Çoğu zaman şâir, eserini küçük başlıklar altında bölümlere ayırır. Şâyet eserde, öğretme ve telkin etme amaçlanmışsa bu takdirde anlatılanlar, ilgili Kur'an âyetleri ve hadislerle desteklenmeye ve belgelendirilmeye çalışılır. Kanaatimizce, gerek geniş halk kitlelerini ve gerekse devleti yönetenleri ahlâkî yönden olgunlaştırmayı, erdemli kılmayı amaçlayan «pendnâme» nitelikli öğüt kitaplarının kaynaklarını islâm, tasavvuf, eski Yunan, İran mitolojisi ve Türk geleneği şeklinde sınıflama hatalı olmayacaktır.

Sahadaki ilk ve orijinal eser olması bakımından Attar ve Pendnâmesi üzerinde kısaca duralım : Kaynakların hicrî 513 tarihinde Nişabur civarındaki köylerden birinde doğduğunu belirttikleri Mehmed Feridüddin Attar'ın hayatına dâir birçok rivâyet vardır. Bizi ilgilendiren Pendnâme adlı eseridir.

(*) Atatürk Üniv. K.K. Eğitim Fak. Araştırma Görevlisi.

Attar'ın Pendnâmesi asırlar boyunca şark islâm ülkelerinde hemen her sınıf halk tabakası arasında geniş ve derin bir etki yaratmış, birçok parçaları islâmî ve tasavvufî bir görüşe dayanan pratik ahlâk kurallarını, muâşeret usûllerini hatta en basit yaşayış tarzlarını kuvvetli ve âhenkli bir mesnevi kalıbı içinde vecizelendirmiştir. Kendi nev'inin en mükemmel örneği sayılan Attar'ın Pendnâmesi, itinalı bir şekil ve üslûpla yazılmıştır. Eser bize, sekiz asır önce şark-islâm klâsiklerinin şekil ve öz bakımından ulaştığı noktayı göstermesi bakımından da ayrıca önem taşımaktadır. (M. Nuri Gençosman, Pendnâme (F. Attar), İstanbul 1985).

M. Nuri Gençosman'ın dilimize kazandırdığı çeviriden anladığımıza göre 910 beyit kadar tutan bu eserden alacağımız bir pasaj, Pendnâme'nin muhtevası konusunda yeterli bilgiyi verecektir sanırım.

«... Oğlum : Düşün ki neden var oldun? Herkes kendi gamını çeker yavrum. Tanrı seni yoktan var etti ki, Hak'ka tapasın diye. Madem ki varsın, Tanrı kulu ol. Hayâlî, vergili cömert ol. Günlerini yemek ve uyumakla geçirme. Sabah ve akşamlarını Tanrı zikriyle yaşat! Hele sabah aydınlığında çok uyuma yavrum. Nefsini oburluğa alıştıрма yavrum!

Sana gün batarken uyumak iyi gelmez. Akşam olmadan yatmak haramdır. Hikmet ehlince gölge ile güneş arasında uyumak doğru sayılmaz. Yavrum : Sakın yalnız başına yolculuk yapma. Tek başına yolculuk sana tehlike getirir. Elini yüzüne koymak uğursuzdur uğursuz. Bilgi erenlerinden ilim dersi al. (...)

Evin ıssız ve loş ise yanında bir yoldaş bulundurmalısın. Elini çenenin altına koyma. Bu hareket hâl ehli katında buz gibi soğuk düşer.» (Pendnâme - F. Attar, Çev.: M. Nuri Gençosman, İstanbul 1985, s. 59-60).

Eserden rastgele aldığımız bu parçaya dikkatle bakıldığında, kuru bir nasihat gibi görünen bazı dînî prensiplerin ve ahlâk kurallarının bile bir içtimâî bünyede sosyolojik, psikolojik ve pedagojik açılardan ayrı ayrı yeri ve önemi hâiz esaslar olduğu anlaşılacaktır. Bu bakış açısıyla da Attar'ın Pendnâmesi, islâmî bir temele dayanan ahlâk ve görgü kurallarını kısa formüller halinde gençliğe aşılama amacıyla didaktik bir kimliği kazanır. Ancak içinde her seviyeye hitâb eden müsbet ve kuvvetli fikirlerin de serpiştirilmiş olmasına göre uzun bir tecrübeden, derin ve ihâtalı bir bilginin rehberliğiyle pratik hayatta bahtiyar geçinmenin sırlarını da öğretmektedir. (M. Nuri Gençosman, a.g.e., Önsöz)

Attar'ın Pendnâmesi, kendi devrinden sonra da yüzyıllarca gerek Fars ve gerekse Türk kültürünü derinden etkilemiş, bu milletlerin edebiyatları üzerinde tesirleri görülmüştür. Eserin Türk edebiyatı üzerindeki etkileri, çeşitli asırlarda yapılan tercüme ve şerhleri dikkate alınırca kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Edebiyatımızda bu tarz eserlere aynı ölçüde tesir etmesi bakımından Molla Câmî'nin Bahâristan'ını, Sâdî'nin Bostan ve Gülistan adlı eseriyle Kelile ve Dimne (Beydeba)'yi de belirtmek gerekir.

Türk edebiyatında dînî, ahlâkî-didaktik karakterli eserlerin başlangıcını onbirinci yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Yusuf Has Hâcib'in, tertip şekli bakımından farklı bir özellik arzetmeyen Kutadgu Bilig (1070) adlı eserinde, başta tevhid, nât, dört halifeye övgü, zamanın pâdişahına kaside yer almaktadır. İçinde bulunduğu toplumun fertlerine her iki dünyada da mutlu olmanın yollarını göstermek için yazılmış bulunan bu eser, birbirlerine sıkı sıkıya bağlı fert-toplum ve devlet yaşantısının ideal bir tarzda düzenlenmesine yardımcı olmaktadır. Özellikle bu devirde Orta Asya Türk çevrelerinde siyâsî ve içtimâî düzenin oldukça önemli bir değişiklik geçirmiş olmasının ve birçok geleneklerin sarsılmış bulunmasının şâiri, böyle bir eser içinde ahlâk prensiplerini yeniden ele almağa sevketmiş olabileceği düşünülebilir. (Doç. Dr. Hüseyin Ayan, İlk İslâmî Eserler, Erzurum 1984)

Yügnekli Edib Ahmed'in Atabetü'l-Hakâyık (12. yüzyıl) adlı eseri de aynı geleneğin bir devamı olarak karşımıza çıkar. Ana hatlarıyla eserde, bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı, dünyanın kararsızlığı, cömertlik ve cimrilik, dili tutmanın değeri, alçakgönüllülük ve kibir, iyi huylar gibi sosyal hayatın ayrılmaz parçası olan prensipler üzerinde durulur. Umûmî olarak dînî-didaktik bir mahiyet taşıyan eserde dünyaya ait ahlâkî öğütler de önemli bir yer tutmaktadır. Bu ahlâk prensipleri, kaynağını eski Türk geleneğinden ve islâmî inanışlardan alır. Türk kültürü ile islâm rûhunu birleştirmeyi başaran Edib Ahmed de bu yönüyle islâmî Türk terbiyesinin ilk kurucuları arasındadır. Atabetü'l-Hakâyık Türkistan'da, Harzem'de ve Anadolu'da yazılan dînî didaktik karakterli eserlerin ilk merhalesi olması bakımından ayrıca dikkate değer bir eserdir. (V. Mahir Kocatürk, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1964, s. 58).

Hoca Ahmed Yasevî'nin Dîvan-ı Hikmet (12. yüzyıl)ı de içinde dînî didaktik şiirleri bulundurması ve tasavvufa ağırlık vermesi ile tanınır.

Anadolu sahasında 13. yüzyıldan itibaren bu tarz eserlerin önemli ölçüde artış gösterdiğine şahit oluyoruz. Pendnâme niteliğindeki eserlerin, özellikle toplumların geçiş dönemlerinde yoğunluk kazanması dikkate de-

ğer bir hâdisedir. Türklerin yeni bir vatana geçişlerinde ve yeni bir dini kabullenişlerinde bu durum açıkça görülebilir. Diğer taraftan Tanzimata yaklaştıkça azalmaya başlayan bu tür eserler, Tanzimatla birlikte karşımıza çıkan Batı kültürü çevresinde tekrar artış gösterir. Telemaque ve benzeri eserlerin telif veya tercüme yoluyla artması aynı anlayıştan kaynaklanıyor olmalı. 13. yüzyıldan itibaren artış göstermeye başladığını söylediğimiz bu eserler zaten daha sonraki asırlarda da esas itibarıyla öğretici, aydınlatıcı, yol gösterici ve telkin edici amaçlar taşır. İlhamını Kur'an'dan ve Peygamberin sözlerinden alan bu eserler, kolayca geniş bir yayılma sahası bulurlar. Prof. Dr. Annemarie Schimmel bir yazısında şöyle diyor: «Avrupa'da Ortaçağ ve Barock şiirinin büyük bir kısmının ilhamını Tevrat, Zebur ve İncil'den alıp bu mukaddes kitaplara telmih ettiği gibi, divan edebiyatında da Kur'an'ın ve hadislerin tesirlerine hemen her şiirde rastlayabiliriz.» (Annemarie, Schimmel, Alman Gözüyle Divan Edebiyatı. Ankara Üniv. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. II, sayı : 2-3-4. 1953, s. 360) Bu tarz eserlerin ortaya çıkışı üzerinde durulurken, özellikle bu devirde Türk illelerinde ortaya çıkan tasavvuf hareketleri de gözden uzak tutulmamalıdır.

13. yüzyılın başında Çarhnâme yazarı Hoca Ahmed Fakih, hemen bütün eserleriyle Mevlânâ, daha sonra fıkralarında hayatı ve psikolojisi ile bütün bir toplumun hatta bütün bir insanlığın saklı olduğu Türk milletinin mizâhi dehası Nasreddin Hoca, hiç şüphe yok ki güldürücü olduğu kadar düşündürücü, ders verici ve yetiştiricidir.

Etkilerinin günümüze kadar uzandığında herkesin hemfikir olduğu bir diğer önemli şahsiyet Yunus Emre'dir. Biz, Risâletü'n-Nushiyye'sini hatırlatmakla yetiniyoruz. 14. yüzyılın ikinci yarısında Bahtiyarnâme adlı eserin yazarı Emir Oğlu Pîr Mahmud, Attar'ın en yakın takipçisi olarak bilinen Gülşehrî (Mantıku't-Tayr) ve meşhur Garîpnâme yazarı Âşık Paşa, Kelile ve Dimne Tercümesi ile Kul Mesud pendnâme geleneğini devam ettiren şahsiyetler olarak göze çarpar.

Hiç kuşkusuz bu geleneğin 15. yüzyılda da muhtelif şâirler tarafından devam ettirildiği ortadadır. Başta, bu tarz eserlerinde oldukça realist çizgiler ortaya koya Aydınlı Dede Ömer Rûşenî (Ö. 1486)'nin Pendnâme'si, Devletoğlu Yusuf'un Vikâyenâme'si, Hatiboğlu'nun Ferahnâme'si, Akşem-seddinzâde Hamdi'nin mesnevileri ve çeşitli şahsiyetler tarafından kaleme alınan mevlidler geleneğinin devamı çerçevesinde mütâlaa edilebilir.

XVI. yüzyılda Taşlıcalı Yahya'nın hamsesini meydana getiren hemen bütün mesnevileri az-çok ahlâkî ağırlığı olan eserlerdir. Yine Mercimek Ahmed'in Kabusnâme Çevirisi, Birgivî Mehmed Efendi'nin Vasiyetnâme'si söz konusu öğüt kitaplarının en sadelerindedir.

Bu asırda özellikle üzerinde durmak istediğimiz bir başka eser, Güvâhî'nin Pendnâme'sidir. Yazımızın başında bizdeki pendnâmelerin model olarak ekseriyetle Attar'ın pendnâmesini benimsediğini ve bu tarz eserlerin genelde halka dîni, tasavvufî öğütler verdiğini belirtmiştik. Oysa Güvâhî'nin Pendnâme'si, içinde bulunan atasözleri, deyimler, fıkralar ve masallarla öteki pendnâmelerden ayrılan tamamen yerli özelliklere sahiptir. Güvâhî, Yavuz'un Mısır Seferi'ne katılmış, Anadolu'da duyduğu bütün atasözü, deyim, fıkra ve masalları Pendnâme'sine aktarmıştır. Özellikle hikâye, fıkra ve masalların sonunda öğüt verirken de doğrudan doğruya Türk atasözlerinden yararlanmış. Bu nedenle eskiden beri Güvâhî'nin Pendnâmesi atasözleri hazinesi olarak kabul edilmiştir. Bunların önemli bir bölümünün günümüze kadar ulaşmış olması da ayrıca dikkat çekicidir. Toplumda kaybolan ve hâlen yaşayan değer yargılarını bulabilmek için atasözlerinin ne kadar önemli bir kaynak olduğu da ortadadır. (Mehmet Hengirmen, Pendnâme-Güvâhî, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Ankara 1983, s. 7).

Attar'ın Pendnâmesinde ahlâkî konular tasavvufî bakış açısıyla ele alınır. Güvâhî ise daha çok çevresinde gördüğü, duyduğu ve kendi başından geçen olayları realist bir yaklaşımla ele almış, bunları kısa hikâye, latife ve fıkralar biçiminde anlatarak sonunda atasözleriyle öğütler vermiştir. Halbuki Attar'ın Pendnâmesi'nde bunlara benzer hikâye ve fıkra biçiminde anlatımlar yoktur. Öğütler doğrudan doğruya konuyu ilgilendiren başlıklar altında verilmiştir. Attar'ın üslubunda ağırbaşlılık, olgunluk gibi ahlâkın getirdiği bütün kuralların mevcut bulunmasına karşılık Güvâhî'de, halk arasında kullanılan birçok müstehcen sözlerin ve deyimlerin yer aldığı görülür. (Mehmet Hengirmen, a.g.e., s. 17)

Güvâhî'nin Pendnâme'sini hazırlayan Mehmet Hengirmen, bu eserde Aisopos (Ezop) tarzında yazılmış çeşitli hikâyelerin bulunduğunu, bunlardan birinin Aisopos'un «Karıncı ile Ağustos Böceği Hikâyesi» olduğunu belirtiyor. Hengirmen, Robert Anhegger'in Güvâhî'ye ait bu hikâyeyi onun İstanbul'daki rumlardan öğrenmiş olabileceği şeklindeki kanaatine katılmadığını ifade etmekte ve yazısına devamla, kaynağı Tevrat'a kadar götürülen bu hikâyenin Güvâhî tarafından rumlardan öğrenilip öğrenilmediğinin kesin olmadığını belirtmektedir.

Fransa'nın küçük bir şehrinde, orta halli bir evde, 1621 senesinde doğmuş olan La Fontaine'in masalları acaba böyle bir gelenekten ayrı düşümlü olabilir mi? Anlatım formunun farklılığı, verilmek istenileni değiştirmiş midir? Sanmıyorum. Çünkü o, kraldan tutun da sokakta oynayan çocuğa kadar her seviyedeki insana seslenir. Bizim edebiyatımızdaki ahlâkî-didaktik karakterli öğüt kitaplarının ortaya çıkışındaki amaç farklı mıydı? Bir Mev-

lânâ'yı, bir Nasreddin Hoca'yı La Fontaine ile mukayeseye kalkışmak hak-sızlık olmaz mı? Nasreddin Hoca, anlattıklarını şiir formu içine koymamışsa bu, kendisini La Fontaine'den aşağı seviyeye düşürecek bir neden midir? Masal veya fıkra dediğimiz hadisenin sonunda çoğu zaman ortaya çıkan ve «hisse» kelimesinde ifadesini bulan kavram, nasihatten başka birşey midir? Kaldı ki bu noktada La Fontaine'in bir başkasından, örneğin Kelile ve Dim-ne'den hiç etkilenmediğini söylemek bile güçtür.

XVI. asrın en büyük ahlâk kitabı Ahlâk-ı Alâî (Kınalızâde Ali Çelebi), Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnâme'si, sistemli olmamakla beraber Nâbî'nin Hayriyye'si aynı ahlâk telakkilerini işleyen eserlerdir. Öteden beri yazılan pendnâmelerin asla orijinal sayılamıyacak, sadece yeni ve popüler bir örneği olan Diyarbakır'lı Ahmed Mürşidî Efendi'nin Pendnâme'si çağın zihniyetini aksettirmesi bakımından önemlidir. Tarlalarından dönen köylü- lere geceleri, hocalar tarafından okunduğu ve gözyaşlarıyla karşılandığı bilinir. Halk, kendilerine iyiliğin faziletlerini, kötülüğün dünyada ve âhiret- teki acı ve hazin neticelerini söyleyen bu manzum öğütleri dinlerler, iç- lerinden temizlendiklerini duyar ve ifade ederlerdi. (N. Sami Banarlı. Re- simli Türk Edebiyatı Tarihi, s. 796) Bu asırda İbrahim Gülşenî (Ö. 1533) ve Gubârî (Ö. 16. yüzyıl)'nin de Pendnâme adını taşıyan eserlerinin bulun- duğunu belirtelim.

Pendnâme tarzındaki öğüt kitaplarının yazılması Tanzimat yıllarına ka- dar devam eder. Bu çerçevede 17. yüzyılda Ömer Fuâdî Efendi (Ö. 1636) ile Askerî (Ö. 17. y.y.)'nin Pendnâmeleri, 18. yüzyılda Rusçuk'lu Zarifi Ömer Efendi (Ö. 1795) ile Naim Temeşvarî (Ö. 1769)'nin Pendnâmeleri, bu arada yine aynı asırda Osmanzâde Tâib (Ö. 1724)'in Hülâsatü'l-Ahlâk, Na- hifî Süleyman (Ö. 1738)'nin Nasihatü'l-Vüzerâ ve asrın sonunda Sünbülzâde Vehbî (Ö. 1809)'nin Lütfiyye'si ile 19. yüzyılda Vak'anüvis Esad Mehmed Efendi (Ö. 1848)'nin Pendnâme'si kayda değer önemli eserlerdir.

Kısacası ilk orijinal kaynak olan Attar'ın Pendnâme'si de dahil olmak üzere asırlar boyu kaleme alınan bu tarz eserlerin ifade ve üslûb farkı ne olursa olsun hemen hepsinde amaç aynıdır. Belli bir dünya görüşünün ka- zandırılması veya hakim kılınması ve dolayısıyla belli bir insan tipinin oluş- turulması. Öyle ise bu tarzda ahlâkî ve didaktik nitelikli eserleri kaleme alan şahsiyetlerin ideal insan tipinden anladığı ve yaşanılmağa değer say- dığı hayat ne idi? Bunu, madde dünyası ile temasların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından ve basit menfaat endişelerinden hatta gelecek kay- gısından uzak, kendi iç âlemine çekilmiş, telaşsız ve rızkıdan emin bir in- san yani kâmil insan veya ideal insan ile mümkün olduğu ölçüde kendi içi- ne kapalı, dar ve statik bir yaşayış tarzı, gündelik ihtiyaç miktarıyla sınır- lanmış basit bir geçim seviyesi şeklinde tanımlamak mümkündür.

Bu tarz öğüt ve ahlâk kitaplarında yer etmiş öyle fikirler vardır ki, çoğu zaman bunlar gelecek nesillere basmakalıp, klişe sözler halinde devredilmek istidadını taşırlar. Örneğin «Dünya fâni ahiret bâkî» deyimini ahlâk kaynaklarımızda dünden bugüne az mı tekrarlanmıştır. Temelde hayata yön veren hâkim düşünce, mümkün olduğu ölçüde maddenin ve maddî hayatın icapları dışında kalabilmektir. Bunu bir formül halinde belirtmek gerekirse «Mal ömrün huzur ve âsâyîşi içindir, ömür mal toplamak için değildir». Hemen bütün kurumlarıyla toplumun hayat felsefesi buydu denilebilir. Asırlar boyunca bu eserlerde devamlı olarak dünya kaygısının ve maddî alâkaların mümkün olduğu kadar uzağında, dar ve kapalı bir inziva âleminin huzur ve sükûnu içinde temel kıymetler ve değer hükümleri adını verdiği-miz ahlâkî prensipler işlenir. (S. Sabri Ülgener, Çözülme Devri Zihniyeti. Der Yay. İstanbul 1981, s. 73)

Görülüyor ki başlangıcını XII, hatta XI. yüzyıla kadar götürebileceğimiz eski edebiyatımız çerçevesinde vücut bulmuş edebî eserlerin birçoğunda «öğüt» ve «öğretme, telkin etme» amacı ön plânda tutulmuştur. Osmanlı'nın toplum yapısını şekilendiren ve asırlar boyunca insanımızın ruh malzemesini ortaya koyan, duygu ve düşünce dünyasını sergileyen bu eserlerde edebîlik vasfının da ihmâl edilmemiş olması, onları genç nesillere, yaşayan canlı unsurlar halinde taşımaya kolaylaştırmış ve gerekli kılmıştır.